

РОЗДІЛ III.

МІСТО ПЕРСОНІФІКОВАНЕ

Ольга Вовк

ОСОБОВІ МЕМОРІАЛЬНІ ДОШКИ В КУЛЬТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ ХАРКОВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Меморіальні дошки виступають одними з найбільш численних знаків ко-меморації в сучасних українських містах. Наприклад, у Харкові їхня кількість перевищує півтисячну позначку: лише на честь видатних осіб тут було відкрито 538 дощок¹. Засобами вербальної та візуальної виразності ці об'єкти сприяють формуванню уявлень про місто як у його гостей, так і в мешканців. Вивчення сукупності меморіальних дощок, на нашу думку, надає можливість виявити пантеон місцевих героїв та простежити трансформацію образів міста, що були сформовані за допомогою цих знаків ко-меморації².

Меморіальну дошку ми будемо розуміти як плиту з довговічного каменю, металевого сплаву або полімерного матеріалу, що увічніює пам'ять про особу або подію та встановлюється на фасаді будівель і споруд, пов'язаних з історичними подіями або життям та діяльністю увічнюваних осіб. У цьому дослідженні лише інколи згадуються внутрішні меморіальні дошки (тобто ті, що встановлені в інтер'єрах будівель і споруд). За межі розвідки були винесені анотаційні дошки – знаки, які встановлювані на фасадах будівель, що містять відомості про особу чи подію, на честь якої найменовано елемент вулично-дорожньої мережі або установу чи організацію³.

¹ Див., наприклад, базу даних наукового проекту «Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу», <https://cityface.org.ua/>. Доступ 10.03.2021.

² Детальніше про роль меморіальних дощок у символічному просторі міста, їхні функції, проблеми типологізації див. у публікаціях: Беседина, Е. А., Буркова, Т. В. «В этом здании жил и работал...»: мемориальные доски как образ исторической памяти». *Искусство и зритель*. Сборник статей, 2013; Беседина, Е., Буркова, Т. «Реализация коммеморативной и информационно-коммуникативной функций мемориальных досок в начале XXI века». *Світосгляд – Філософія – Релігія*, Вип. 6, 2014; Вовк, О. И. «Мемориальные доски в социокультурном пространстве города: к вопросу о видовых признаках, функциональных особенностях и информационной насыщенности». У зб.: *Актуальные проблемы источниковедения: материалы VI Международной научно-практической конференции*, Витебск, 23–24 апреля 2021 г., под ред. А. Н. Дулова и др. Витебск, 2021, с. 19–21.

³ Детальніше про проблему визначення меморіальних дощок див. Вовк, О. І. «Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні: хронологія, типологія, топографія». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія», вип. 57, 2020, с. 283–284.

Як відомо, до початку XX століття в міському просторі Харкова були відсутні зразки монументальної скульптури. Перший пам'ятник (на честь російського поета О. С. Пушкіна) з'явився в місті 1904 року, а через два десятиліття дійшла черга і до меморіальних дощок. На початковому етапі цей процес був безпосередньо пов'язаний з діяльністю Харківського наукового товариства при ВУАН – науково-громадської організації, діяльність якої була добре відома не лише в Харкові, а й у масштабах усього Радянського Союзу⁴.

У 1927 році на урочистому засіданні Медичної і Природничої секцій Харківського наукового товариства, присвяченому річниці смерті першого вітчизняного Нобелівського лауреата І. І. Мечникова, було ухвалено створення Мечниковського комітету для увічнення пам'яті про видатного земляка. До його складу увійшли відомі вчені-природодослідники та медики (М. Білоусов (голова), В. Рубашкін, С. Златогоров, М. Марков, М. Мельников-Разведьонков, О. Яната, І. Петренко), а пізніше також історик М. Яворський, ректор ХІНО М. Гаврилів та доктор М. Соловйов⁵.

Серед низки інших заходів тоді було заплановане відкриття мармурових дощок на харківських будівлях, де жив і навчався майбутній вчений. Це й було зроблено у травні 1928 року. Дощки з'явилися на фасаді колишнього університетського корпусу, де в той час розміщувався ХІНО (сучасна адреса – вул. Університетська, 16), на будівлі Трудової школи імені К. Маркса (колишньої Другої харківської гімназії) та на будинку по вул. Червоножовтневій (тепер Конторська), де мешкав майбутній учений⁶.

До нашого часу збереглася лише одна з цих трьох дощок, яка встановлена на історичній будівлі Харківського університету. Вона засвідчує, що «Тут з 1862 по 1864 рік вчився великий вчений Ілля Ілліч Мечников»⁷. В останні роки з боку окремих громадських організацій лунали заклики замінити стару дошку з білого мармуру новою (могильного типу). На нашу думку, це робити недоцільно ані з історичного, ані з естетичного погляду.

У міжвоєнний період кількість меморіальних дощок у Харкові залишалась незначною. У 1934 році була відкрита ще тільки одна – на стіні сучасного ректорського корпусу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Вона засвідчила, що «В этом здании 23 февраля 1927 года выступал великий советский поэт В. В. Маяковский»⁸. Крім тексту, на плиті з білого мармуру були ще зображені відкрита книга і лаврова гілка.

⁴ Савчук, В. С., Кушлакова, Н. М., Кушлакова, В. В., Кисільова, Т. О., Ісаєва, І. Ю., Якимюк, О. Л. *Організація наукової та інженерно-технічної діяльності в Лівобережній Україні та Причорномор'ї: перша половина XX століття (деякі моделі і форми)*. Дніпропетровськ, 2015, с. 38–63.

⁵ Там само, с. 43–44.

⁶ Ефимов, Д. Памяти великого ученого. *Путь к здоровью*, № 6, 1928, с. 2–3.

⁷ Тут і далі текст на меморіальних дошках наведено дослівно, зі збереженням автентичної орфографії та стилістики.

⁸ Товажнянський, Л. Л., Ніколаєнко, В. І., Сакара, Ю. Д., Пономаренко, Р. О. *Навіки в пам'яті (меморіальні дошки НТУ «ХПІ»)*. Харків, 2013, с. 75.

Основна ж роботу з установлення таких знаків комеморації було розгорнуто вже після Другої світової війни. Символічно, що перша з них була відкрита в переможному 1945 році на будівлі по вул. Сумській, 37, де в той час розміщувався Ветеринарний інститут. Ця дошка мала більші розміри порівняно з найпершою, більшою ошатністю вирізнялася і її оформлення. По-іншому була представлена і змістовна частина напису, який свідчив: «В цьому будинку в лабораторії проф. Щолькова працював великий російський вчений Ілля Ілліч Мечніков, 1862–1864 рр.». Однак на цьому місці дошка була відносно недовго. На початку 1960-х років будівлю передали Харківському палацу піонерів (тепер Харківський обласний палац дитячої та юнацької творчості). Майже одразу провели реконструкцію будівлі, під час якої дошку зняли (в наш час вона зберігається в музеї палацу).

У 1950-х роках Харків поступово почав відновлюватися з руїн; відповідно стала збільшуватися і кількість нових меморіальних дощок на фасадах його будівель. Особливо активним цей процес був у 1956 році, коли в місті відбулося масштабне святкування його 300річчя. 19 травня 1956 року на стінах низки закладів культури з'явилося 8 нових меморіальних таблиць. Наприклад, дошки на будівлі старого оперного театру (вул. Римарська, 11) позначили місце проведення 9-го з'їзду КП(б)У, на якому виступав М. І. Калінін, та місце виступу поета В. В. Маяковського. Ще одна дошка на честь поета з'явилася на фасаді Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (пров. Короленка, 18)⁹. Дві дошки на будівлі театру музичної комедії (вул. Енгельса, тепер Благівіщенська, 32) засвідчили, що тут відбувалися 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому виступав Я. М. Свердлов, та 7-й з'їзд Рад, де виступив М. В. Фрунзе.

Палац культури Харківського електромеханічного заводу (Московський просп., 94), прикрасила меморіальна дошка на честь Ф. І. Шаляпіна з відповідним написом. На будівлі Українського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка (вул. Сумська, 9) встановлено дошки на честь російських літераторів – критика В. Г. Белінського та драматурга О. М. Островського. Тоді ж фасад Театру російської драми імені О. С. Пушкіна (вул. Чернишевська, 11) прикрасила дошка на честь відомого актора й режисера М. М. Синельникова¹⁰.

У 1958 році було відкрито дошка на честь поета-революціонера П. А. Грабовського. Її було розташовано на стіні будинку колишньої семінарії по вул. Володарського (тепер вул. Семінарська).

Переважна більшість цих дощок не збереглася: її було втрачено через пожежі, реконструкції та інші обставини, пов'язані з режимом експлуатації будівель, на яких були встановлені. У більшості випадків не збереглося навіть зображень цих об'єктів, також невідоме авторство жодної з них. Утім, деякі закономірності все

⁹ Ліфшиць, М. Вшанування пам'яті В. В. Маяковського. Соціалістична культура, № 9, 1956, с. 12.

¹⁰ В дни празднования 300-летия Харькова. Красное знамя, 22 мая, 1956.

ж можна простежити. Зокрема, впадає в око те, що більшість увічнених у період 1950-х років осіб мали до Харкова опосередковане відношення і бували тут лише тимчасово. При цьому вони були громадськими діячами або митцями, відомими в масштабах усього СРСР. Більш тісно з Харковом та Слобожанщиною пов'язані лише М. М. Синельников та П. А. Грабовський. Також привертає увагу те, що встановлені в цей час дошки вперше були локалізовані не лише в центрі міста, а й в інших районах (Гончарівка, район Південного вокзалу, Кінного ринку тощо). Причому встановлювали їх переважно на стінах будівель з масовим перебуванням людей.

У 1960-х роках кількість меморіальних дощок у Харкові збільшилася на 12 одиниць. Найбільше з них (4) було відкрито на честь героїв Другої світової війни. Наприклад, 1963 року на території механоскладального цеху Харківського заводу транспортного машинобудування імені В. О. Малишева (вул. Плеханівська, 126) відкрили дошку на честь колишнього працівника цього заводу, Героя Радянського Союзу Г. І. Ковтуна¹¹. У 1966 році було встановлено ще 3 дошки: на честь мінерів В. І. Паневіна та З. В. Шошиашвілі, що загинули під час розмінування території колишньої комуни імені Ф. Е. Держинського у вересні 1943 року (Помірки)¹², та дві дошки на честь одного з організаторів Харківського підпільного обкому комсомолу, Героя Радянського Союзу О. Г. Зубарева – на будівлі Харківського педагогічного інституту, де він навчався (вул. Артема, тепер Алчевських, 29)¹³, і на колишній будівлі Орджонікідзевського райкому комсомолу, де працював секретарем (просп. Орджонікідзе, тепер Архітектора Альошина, 7).

На другому місці за кількістю в цей період дошки, встановлені на честь провідних державних та партійних керівників. Зокрема, були позначені будинки, де мешкав Г. І. Петровський (вул. Держинського, тепер Мироносицька, 64), будівля Харківської контори Держбанку, де у січні–квітні 1918 року працював Г. К. Орджонікідзе (Театральний майдан, 1, 1967 рік)¹⁴, будинок, де народився і жив В. І. Межлаук (вул. Ольмінського, тепер Максиміліанівська, 9, 1968 рік).

Були відзначені й літератори, серед яких чехословацький письменник і публіцист Ю. Фучик, який у липні 1934 року перебував у Харкові (вул. Сумська, 11, 1963 рік)¹⁵ і М. О. Островський, який у 1924, 1925 і 1926 роках лікувався в Харківському науково-дослідному інституті ортопедії і травматології (вул. Пушкінська, 80, 1970 рік). Декілька дощок позначили місця проживання знаних діячів мистецтва: академіка живопису М. С. Самокиша (вул. Дарвіна, 37, 1962 рік), народного артиста СРСР І. О. Мар'яненка (вул. Гіршмана, 19, 1969 рік). У 1970 році на території Харківського політехнічного інституту була встановле-

¹¹ Вовк, О. І. зі співаєт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 292.

¹² Куделя, В. Минеры шли впереди. *Красное знамя*, 20 авг., 1966.

¹³ Памяти Александра Зубарева. *Красное знамя*, 10 нояб., 1966.

¹⁴ Тут працював С. Орджонікідзе. *Соціалістична Харківщина*, 7 листоп., 1967.

¹⁵ Памяти Юлиуса Фучика. *Красное знамя*, 10 марта, 1963.

на дошка на честь науковця-хіміка, академіка АН УРСР, Героя Соціалістичної Праці П. П. Будникова¹⁶.

Прикметами цього десятиліття стало те, що на зміну «текстовим» дошкам поступово почали приходити «образотворчі»¹⁷ (співвідношення 3:7; зображення ще трьох дощок не збереглися). Тобто текстові повідомлення почали частіше доповнюватися засобами художньої виразності. Як і раніше, автори переважної більшості встановлених дощок залишилися безіменними, однак два імені скульпторів вдалося ідентифікувати – ними стали Ю. Варвянський та В. Литвин, які розробили проекти дощок М. С. Самокишу та М. О. Островському. Загалом дошки були локалізовані в центральній частині міста, однак їх встановлювали тепер не тільки на стінах громадських будівель, але й на житлових будинках та іноді – на будівлях промислового призначення.

У 1971–1980 роках кількість нововідкритих меморіальних дощок дещо знизилася і становила тільки 5 одиниць. Зокрема, у 1976 році була відкрита меморіальна дошка на честь ученого в галузі аерогідромеханіки та енергетики, академіка АН УРСР Г. Ф. Проскури з нагоди 100-річчя з дня його народження. Місце її розміщення – вул. Мистецтв (тоді Червонопрапорна), 4, де розташовано Інститут проблем машинобудування імені А. М. Підгорного НАН України. Того ж року на стіні будинку «Слово» (вул. Культури, 4) відкрили дошку на честь українського поета і громадського діяча П. Г. Тичини (її автором став скульптор-аматор В. Юр'єв).

У 1977 році, коли відзначалося 100-річчя з дня народження Ф. Е. Дзержинського, на честь цього революціонера й політичного діяча в Харкові було відкрито дві меморіальні дошки. Одна з них була розташована на фасаді Управління Комітету державної безпеки в Харківській області (вул. Раднаркомівська, тепер Жон Мироносиць, 2) а друга, автором якої став М. Ф. Овсянкін, – на фасаді палацу культури міліції (вул. Раднаркомівська, тепер Жон Мироносиць, 13)¹⁸. Нарешті, 1980 року на фасаді однієї з будівель Харківського електромеханічного заводу (просп. Московський, 199) відкрили меморіальну дошку на честь Героя Радянського Союзу В. В. Черінова, який тут колись працював¹⁹.

Кількість нових меморіальних дощок помітно зросла в період 1981–1990 років: у цей час їх встановлено 24 одиниці. Найбільше з них було присвячено діячам культури і мистецтва – 7. Наприклад, 1984 року на будинку по вул. Сумській, 11, де у період 1920–1930-х років розміщувалася редакція газети «Вісті ВУЦВК», була відкрита дошка на честь редактора цієї газети, письменника

¹⁶ ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті ...*, с. 11–12.

¹⁷ Питання типології меморіальних дощок розглянуті в публікації Вовк, О. І. Меморіальні дошки в соціокультурному пространстві міста: к вопросу о видовых признаках, функциональных особенностях и информационной насыщенности, с. 20–21.

¹⁸ Полум'яному революціонеру: мітинг, присвячений відкриттю в Харкові меморіальної дошки на честь 100-річчя від дня народження Ф. Е. Дзержинського. *Соціалістична Харківщина*, 11 верес., 1977.

¹⁹ Вовк, О. І. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 347.

В. М. Еллана-Блакитного з нагоди його 100-річчя²⁰. У 1989 році в рамках фестивалю радянської музики в Харкові відкрито меморіальні дошки музиканту й педагогу І. І. Слатіну, заслуженому діяч мистецтв СРСР В. Т. Борисову (вул. Культури, 3) та народному артисту РРФСР І. О. Дунаєвському (вул. Петровського, тепер Ярослава Мудрого, 24)²¹. Того ж року були відкриті дошки на честь поета М. В. Кульчицького на будинку, де він мешкав (вул. Греківська, 9), та на фасаді Українського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка (вул. Сумська, 9) – в пам'ять про театрального режисера Л. С. Курбаса²². У 1990 році на стіні житлового будинку по вул. Сумській, 122 з'явилася дошка на честь братів-письменників Остапа Вишні (П. М. Губенка) та Василя Чечвянського (В. М. Губенка)²³.

Діячам науки було присвячено 6 нових дощок, причому 5 з них були відкриті на корпусах різних вищих навчальних закладів. Зокрема, 1983 року на стіні Ректорського корпусу Харківського політехнічного інституту встановили дошку на честь колишнього ректора, Героя Соціалістичної Праці М. Ф. Семка. Через два роки Головний аудиторний корпус цього ж вишу прикрасила дошка на честь фундатора Харківського технологічного інституту В. Л. Кирпичова²⁴. Того самого року на фасаді головного корпусу Харківського авіаційного інституту (вул. Чкалова, 17) з'явилася дошка на честь колишнього ректора, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки В. Г. Кононенка. У 1987 році на Головному корпусі Харківського медичного інституту (просп. Леніна, тепер Науки, 4) були відкриті дошки в пам'ять про біохіміка, Героя Соціалістичної Праці, президента АН УРСР О. В. Палладіна²⁵ та анатома, академіка АН УРСР В. П. Воробйова. А 1985 року була увічнена пам'ять вченого-мовознавця О. О. Потебні: дошка на його честь з'явилася на однойменній вулиці²⁶.

Деякі меморіальні дошки було відкрито на честь діячів промисловості, винахідників і конструкторів. Наприклад, 1985 року по вул. Дзержинського (тепер Мироносицька), 54-б встановили дошку на честь одного з перших авіаконструкторів С. В. Гризодубова²⁷. У 1986 році на території Харківського авіаційного заводу (вул. Сумська, 134) була відкрита дошка на честь першого директора і головного конструктора цього підприємства К. О. Калініна, репресованого в період «великого терору». Наступного року фасад будівлі по вул. Пушкінській, 54 прикрасили парні дошки на честь конструкторів бронетанкової техніки М. І. Кошкіна та О. О. Морозова²⁸. У тому ж 1987 році на території Харківського

²⁰ Матюх, Н. «Його не зів'яне вінок...». *Вечірній Харків*, 12 січ., 1984.

²¹ Калашник, П. С уважением и любовью. *Красное знамя*, 17 окт., 1989.

²² Румянцев, И. Здесь он создавал свой театр. *Красное знамя*, 28 мая, 1989.

²³ Заливадный, В. Памяти писателя. *Красное знамя*, 28 янв., 1990.

²⁴ ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті ...*, с. 27–28.

²⁵ Півень, Ю. Видатному вченому-біохіміку. *Ленінська зміна*, 29 серп., 1987.

²⁶ Ромченко, М. В честь ученого. *Красное знамя*, 17 окт., 1985.

²⁷ Цвиндина, В. Здесь жил наш земляк. *Красное знамя*, 12 нояб., 1985.

²⁸ Пам'яті видатних конструкторів. *Вечірній Харків*, 23 верес., 1987.

політехнічного інституту відкрили меморіальну дошку на честь одного з перших вітчизняних авіаторів Л. М. Мацієвича²⁹.

Також було відкрито три нові дошки на честь діячів, які брали участь у російських революціях та Громадянській війні, а в міжвоєнний період відзначилися на організаційному поприщі. Наприклад, 1981 року відкрито дошку на честь учасника Громадянської війни, одного з організаторів української радянської системи охорони здоров'я І. В. Попандопуло (вул. Черепанових, 7). У 1982 році по вул. Сумській, 71 встановлено дошку на честь Маршала Радянського Союзу В. К. Блюхера, репресованого у 1930-х роках³⁰. У 1985 році на фасаді Головного аудиторного корпусу Харківського політехнічного інституту відкрили дошку на честь дипломата Л. Б. Красіна³¹.

Ще три дошки були встановлені на честь учасників Другої світової війни: зокрема, генерал-лейтенанта інженерно-технічних військ Д. М. Карбишева (Червоношкільна, тепер Гімназійна наб., 1), офіцера-підводника, Героя Радянського Союзу І. І. Фісановича (вул. Римарська, 23-а) та лікаря-антифашиста О. І. Мещанінова (вул. Свердлова, тепер Полтавський Шлях, 152)³².

У 1980-х роках меморіальні дошки більшою мірою встановлювали в центральній частині Харкова. Однак якщо раніше вони локалізувалися переважно у старому місті (Київський адміністративний район), то тепер почали поширюватися і в районі нового центру, зведеного у 1920–1930-х роках (Дзержинський, тепер Шевченківський район). У 1960-х роках співвідношення дощок, встановлених у цих районах, становило 9:1, у 1970-х – 3:1, а в 1980-х – 12:9. Збільшилася кількість художніх дощок (17 одиниць, або 71 % від загальної кількості), причому вони визначалися не лише атрактивністю та оригінальністю художніх форм, а й легкістю «зчитування» розміщеної на них інформації.

Авторство дощок відоме у 10 випадках (42 % від загальної кількості), що є найвищим показником порівняно з усіма іншими періодами. Серед тих, хто створював меморіальні дошки Харкова у 1980-х роках, були лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка, заслужений діяч мистецтв УРСР М. Ф. Овсянкін, професор архітектури, член-кореспондент Української академії архітектури Є. А. Святченко, скульптори С. А. Якубович, І. П. Ястребов та інші визнані митці.

У період 1990-х років кількість меморіальних дощок у Харкові продовжувала щороку зростати, у підсумку було відкрито 42 нові об'єкти. Найбільше нових дощок (17) було присвячено діячам культури й мистецтва. Наприклад, у 1991 році була встановлена меморіальна дошка на честь мешканців будинку «Слово» (вул. Культури, 9), поета П. Г. Тичини (вул. Фрунзе, тепер Багалія, 4)³³ і літературного, музичного та театрального діяча Г. М. Хоткевича (Ректорський

корпус Харківського політехнічного інституту)³⁴. 1992 року були відзначені народний артист СРСР О. І. Сердюк (вул. Гіршмана, 17)³⁵, художник-авангардист О. В. Шевченко (вул. Римарська, 19)³⁶; 1993 року – письменник М. Г. Хвильовий (вул. Римарська, 19)³⁷ і народна артистка України В. М. Чистякова (вул. Гіршмана, 19 – у рамках міжнародного театрального фестивалю «Березіль-93»)³⁸. У 1996 році було увічнено пам'ять про літераторів і громадських діячів О. Т. Гончара (вул. Університетська, 23) та Б. О. Чичибабіна (ріг вул. Чичибабіна з просп. Леніна, тепер Науки)³⁹; у 1997 році – актора й режисера, народного артиста СРСР М. М. Крушельницького (вул. Сумська, 9)⁴⁰ і співачки, народної артистки СРСР К. І. Шульженко (вул. Володимирська, 45)⁴¹.

1998 рік ознаменувався появою дощок на пошану художника, заслуженого діяча мистецтв України С. Ф. Беседіна (вул. Культури, 9)⁴², композитора Д. Л. Клебанова (вул. Красіна, тепер Манізера, 5), письменника С. В. Пилипенка (вул. Рози Люксембург, тепер Павловська, 4)⁴³, поета і громадського діяча Б. О. Чичибабіна (вул. Танкопія, 9-а). У 1999 році з'явилися дошки на честь зустрічі поетів П. П. Гулака-Артемовського та А. Міцкевича (вул. Університетська, 16)⁴⁴ та в пам'ять про поетесу Лесю Українку (вул. Лесі Українки, 4). У 2000 році в Харкові увічнили пам'ять театрознавця, професора Харківської державної академії культури В. К. Айзенштадта (вул. Червоножовтнева, тепер Конторська, 1)⁴⁵ і поета Р. С. Третьякова (вул. Скрипника, 6)⁴⁶.

14 нових дощок було відкрито на честь науковців. Наприклад, дошки на честь академіків Б. І. Веркіна (1992 рік, вул. Артема, тепер Алчевських, 6), Д. І. Багалія (1993 рік, вул. Фрунзе, тепер Багалія, 9), М. П. Барабашова (1994 рік, вул. Пушкінська, 67/69), Д. В. Волкова (1998 рік, вул. Курчатова) з'явилися на стінах будинків, де вони мешкали⁴⁷. Дошки на честь Ю. В. Кондратюка (1997 рік,

³⁴ Товажнянський, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті ...*, с. 67–68.

³⁵ Зоряний, В. Навічно в пам'яті народній. *Слобода*, 24 дек., 1992, с. 7.

³⁶ Лучковский, И. Художник любил Харьков *Слобода*, 4 июля, 1992, с. 5.

³⁷ Романовский, В. Мятелю сыну Украины. *Вечерний Харьков*, 11 дек., 1993.

³⁸ Румянцев, И. И наступил день первый. *Время*, 2 апр., 1993.

³⁹ Яковлева, В. Памяти поэта и гражданина. *Панорама*, № 3, 1996, с. 16.

⁴⁰ Андрияненко, Ю. Увековечен в сердцах и в камне. *Слобода*, 4 июля, 1997.

⁴¹ Львов, А. Клавдия Шульженко : «Где я? В Харькове?». *Время*, 21 июня, 1997.

⁴² Память сердца. *Вечерний Харьков*, 24 окт., 1998.

⁴³ Кардиналовська, Р. «Хай проб'ється голос мій...». *Літературна Україна*, 3 верес., 1998.

⁴⁴ Зайцев, Б. П., Івашенко, В. Ю., Кісельова, Ю. А., Куделко, С. М., Куліков, В. О.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: хроніка подій (1991–2014 рр.).

Харків, 2015, с. 22; Боброва, М. І., Дончик, І. М., Куделко, С. М., Павлова, О. Г., Посохов, С. І.

Харківський університет в образотворчому мистецтві. Харків, 2017, с. 82.

⁴⁵ Славянов, Ю. Он знал театр, как никто. *Вечерний Харьков*, 9 нояб., 2000.

⁴⁶ Селезньова, Н. Роберту Третьякову посвящается. *Слобода*, 8 груд., 2000.

⁴⁷ Зайцев, Б. П. зі співавт. *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна ...*, с. 11, 12.

²⁹ Товажнянський, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті ...*, с. 41–42.

³⁰ Федоренко, С. Герою громадянської війни. *Вечірній Харків*, 23 серп., 1982.

³¹ Товажнянський, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті ...*, с. 31–32.

³² Вовк, О. І. зі співавт. *Скрижали історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 290, 310.

³³ Микитенко, Г. Шануймо Тичину! *Слобідський край*, 25 черв., 1991.

вул. Сумська, 36/38) та В. Н. Каразіна (1998 рік, вул. Університетська, 16) були пов'язані з місцем творчої діяльності вчених. Крім того, було встановлено 5 дощок на території Харківського політехнічного інституту: на честь В. І. Атрощенко (1993 рік), А. С. Бережного (1998 рік), Л. С. Палатника (1999 рік), О. Й. Гундера та М. Ф. Семка (обидві – 2000 рік)⁴⁸. Ще три меморіальні дошки були встановлені на честь учених-медиків. Серед них – офтальмолог Л. Л. Гіршман (1995 рік, вул. Гіршмана, 5), рентгенолог С. П. Григор'єв (2000 рік, вул. Пушкінська, 82), хірург, академік В. Т. Зайцев (2000 рік, вул. Сумська, 48).

Було увічнено пам'ять шістьох представників промисловості (передусім військово-промислового комплексу). Зокрема, у 1998 році на території Харківського політехнічного інституту відкрили меморіальну дошку на честь інженера-авіаконструктора О. Г. Івченка⁴⁹. Цього року в Харківському авіаційному інституті було встановлено дошку на честь того ж О. Г. Івченка та ще одного видатного авіаконструктора О. К. Антонова. На території Харківського заводу транспортного машинобудування імені В. О. Малишева (вул. Плеханівська, 126) встановлено дошку на честь конструктора танка Т-34 М. І. Кошкіна (1998 рік)⁵⁰ та директора цього заводу О. В. Соїча (2000 рік). На фасаді будівлі комбінату «Харківпромбуд» (вул. Сумська, 39) у 1999 році встановлено дошку на честь директора об'єднання «Харківбуд» В. Ф. Ляліна⁵¹, а на корпусі Харківського трамвайно-тролейбусного управління (вул. Молодого Гвардія, 5) у 2000 році – на честь його директора та голови Харківського міськвиконкому В. В. Ведернікова.

У 1990-х роках у Харкові вперше почали відкривати дошки на честь педагогів та організаторів початкової та середньої освіти. Першою з-поміж них стала видатна просвітителька Х. Д. Алчевська (1996 рік, вул. Раднаркомівська, тепер Жон Мироносиць, 9). Увічнювалася пам'ять і інших громадських діячів, серед яких був піонер кооперативного руху в Україні М. П. Баллін (1996 рік, вул. Чернишевська, 40).

Дві дошки було присвячено учасникам Другої світової війни: Герою Радянського Союзу, льотчику-винищувачу, а в повоєнний час – директору Харківського експериментального протезно-ортопедичного підприємства В. В. Ісаєву (1998 рік, вул. Котлова, тепер Велика Панасівська, 112)⁵², та підпільнику, господарю явочної квартири М. О. Коржу (вул. Воробйова, 5)⁵³.

Нарешті, ще дві дошки, відкриті 1996 року, увічнили пам'ять про державного діяча часів пізнього СРСР та незалежної України, голову Харківської обласної ради та Харківської обласної державної адміністрації О. С. Масельського⁵⁴.

Можна визначити кілька рис, притаманних харківським меморіальним дошкам 1990-х років. У цей період вперше ініціаторами та замовниками відповідних проєктів почали виступати приватні особи (часто – члени родини увічнюваних діячів), тому візуальне оформлення дощок залежало передусім від їхніх естетичних уподобань та фінансових можливостей. Через це на стінах харківських будівель почали з'являтися дошки, виконані на темних кам'яних плитах у техніці фотокераміки, яку традиційно використовують для оформлення надгробків. У 1990-х роках їх кількість становила 4 одиниці (близько 10 % від загальної кількості), однак наступні десятиліття чисельність та питома вага таких «могильних дощок» буде тільки збільшуватися. Утім, 8 дощок виготовили професійні скульптори (серед них – М. Ф. Овсянкін, С. А. Якубович, О. М. Сорудейкін, О. П. Владимиров тощо).

«Текстові» дошки (2 одиниці) фактично повністю були витіснені «образотворчими» (37). Привертає увагу, що відкриті в цей період нові знаки комеморації почали відзначатися більшою смисловою деталізацією візуальних образів, використаних в оформленні. Наприклад, на меморіальній дошці, присвяченій письменнику О. Т. Гончару (1996 рік), була зображена не книга або сувій з пером (символи письменства, що є, зокрема, і на харківських знаках комеморації), а обриси церкви як відсилка до його відомого роману «Собор». Ця тенденція продовжилася і в наступні десятиліття: наприклад, якщо на дошці на честь композитора І. Й. Дунаєвського (1989 рік) було зображено нотний стан, ноти на якому не складались у якусь мелодію, то на дошці в пам'ять про К. І. Шульженко (2003 рік) ця співачка була показана з хустинкою в руках (як відомо, пісня «Синий платочек» стала її «візитною карткою»).

У період 1990-х років у Харкові вперше з'явилися дошки на честь жінок (зокрема, актриси В. М. Чистякової у 1993 році, педагога Х. Д. Алчевської у 1996 році, співачки К. І. Шульженко у 1997 році й поетеси Лесі Українки у 1999 році), що становило трохи менше 10 % від загальної кількості відкритих у цей час об'єктів. У цей час почали формуватися «корпоративні» комплекси меморіальних дощок, які стали окрасою історичних та сучасних територій Харківського університету, Харківського політехнічного інституту, Харківського авіаційного інституту. Водночас певну кількість дощок було пошкоджено або знищено (серед них – дошки поету М. В. Кульчицькому, мешканцям будинку «Слово», лікарю О. І. Мещанінову, Герою Радянського Союзу І. І. Фісановичу тощо). Однак на цьому етапі це були радше вияви побутового вандалізму, а не ідейного протистояння.

Протягом 2001–2010 років кількість меморіальних дощок у Харкові стрімко зростає. В цей час було відкрито 107 нових об'єктів, що перевищило кількість меморіальних дощок, відкритих у місті протягом усього попереднього часу. Майже третину з них (32 одиниці) було присвячено діячам науки. Серед них були як представники XIX – початку XX століття (історик М. С. Дрінов,

⁴⁸ Товажнянський, Л. Л. зі співавтор. *Навіки в пам'яті ...*, с. 17, 61.

⁴⁹ Там само, с. 25.

⁵⁰ Вовк, О. І. зі співавтор. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 299

⁵¹ Владимиров, К. Человеку, который строил заводы. *Время*, 14 янв., 1999.

⁵² Вовк, О. І. зі співавтор. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 288–289.

⁵³ Там само, с. 297–298.

⁵⁴ Пилюгина, Н. К нему не зарастет народная тропа. *Вечерний Харьков*, 10 дек., 1996.

мовознавець Я. М. Ендзелін, вчений-енциклопедист В. Н. Каразін та ін.), так і діячі радянської епохи (математик Н. І. Ахієзер, біохімік І. М. Буланкін, фізик, Нобелівський лауреат Л. Д. Ландау та ін.), а також ті, що застали період незалежності України (вчений у галузі систем управління ракетно-космічних комплексів Я. С. Айзенберг, кібернетик А. В. Дабагян, математик О. В. Погорелов тощо)⁵⁵.

Ще 7 дощок було встановлено на честь учених-медиків та організаторів системи охорони здоров'я. Зокрема, це такі діячі, як педіатр В. О. Белоусов, кардіолог Л. Т. Малая (2 дошки), організатор і головний лікар Харківської станції швидкої медичної допомоги М. О. Молохов, судовий медик М. М. Бокаріус, медичний психолог і сексолог В. В. Кришталь, уролог В. І. Шаповал.

Три нові дошки увічнюють пам'ять про діячів освіти, зокрема, засновника другого у світі гуртка юних натуралістів М. П. Евальда, педагога Я. П. Ряппо, бібліотекознавця К. І. Рубинського.

Промисловій сфері присвячено 12 дощок. Зокрема, було відкрито дошки на честь авіаконструкторів О. К. Антонова та М. Й. Гуревича, розробників бронетанкової техніки К. П. Абросімова, Г. В. Малюка, С. Н. Махоніна, О. О. Морозова, М. О. Соболя та К. Ф. Челпана, генерального директора КП «Харківводоканал» В. А. Петросова⁵⁶, директора Харківського державного приладобудівного заводу імені Т. Г. Шевченка – О. П. Шпейера. Окремо привертає увагу дошка, встановлена по вул. Миросицькій, 36, де увічнені імена десяти співробітників першої в Україні Харківської повірочної палатки, які були прийняті на роботу з 1901 по 1906 роки.

19 дощок увічнили пам'ять про діячів культури і мистецтва, зокрема акторів і режисерів Л. Ф. Бикова (2 дошки), Є. В. Лисенка та В. М. Шестопалова; художників С. І. Васильківського, О. О. Кокеля, В. Г. Кричевського, О. Ф. Проніна, В. В. Сізікова і С. М. Солодовника, а також художниці по костюмах В. А. Каринської; літераторів М. Ернандеса та М. Т. Шаповала; композиторів і музикантів М. В. Кармінського, І. К. Ковача, О. П. Петросяна, Ф. І. Шалаяпіна і К. І. Шульженко. Також вперше було увічнено пам'ять про фотографа і кінооператора – А. К. Федецького (2010 рік, вул. Римарська, 21)⁵⁷.

Три дошки було присвячено релігійним діячам, серед яких – православні священники Т. І. Буткевич (2006 р., вул. Артема, тепер Алчевських, 50-а) та В. М. Ветухов (2006 рік, вул. Клочківська, 94), а також патріарх УГКЦ Йосип Сліпий (2005 рік, вул. Малиновського, 5). Остання з них провела певну лінію протистояння в суспільстві: у 2008 році її розбили невідомі, однак невдовзі дошку було відновлено на тому самому місці. У 2010 році її демонтували згідно з рі-

⁵⁵ Боброва, М. І. зі співавт. *Харківський університет в образотворчому мистецтві* ..., с. 84, 87, 89; Зайцев, Б. П. зі співавт. *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна* ..., с. 42, 50, 51; Товажнянський, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті* ..., с. 45, 63.

⁵⁶ Галаур, С. Пам'ять про земляка в бронзі. *Урядовий кур'єр*, 13 квіт., 2010.

⁵⁷ Дутова, О. Відкрито пам'ятну дошку людині, яка першою показала харків'янам кіно. *Слобідський край*, 18 трав., 2010.

шенням суду, але 2011 року знову поновили, при цьому дещо змінивши візуальне оформлення⁵⁸.

На честь громадських діячів було відкрито 13 дощок, з-поміж яких були дошки, присвячені як історичним діячам, так і сучасникам. Серед них – Є. Є. Урюпін, харківський міський голова, один зі сподвижників В. Н. Каразіна у справі відкриття Харківського університету, перший попечитель Харківського навчального округу С. А. Потоцький, фундатор українського кооперативного руху М. П. Баллін, засновник першої української політичної партії М. І. Міхновський, лауреат Нобелівської премії миру Ф. Нансен, меценат М. А. Гедройц. Також у бронзі й камені увічнили діячів кінця ХХ – початку ХХІ століття загальнодержавного й місцевого масштабів: колишнього секретаря Харківського обкому КПУ, заступника генерального секретаря ЦК КПРС В. А. Івашка, лідера українського національно-демократичного руху В. М. Чорновола, голову Харківського облвиконкому, депутата Верховної ради УРСР та СРСР А. П. Бездітка, першого секретаря Харківського обкому КПУ, міністра торгівлі СРСР Г. І. Ващенко, голови Адміністрації Президента України, голови Харківської обласної ради, голову Харківської обласної державної адміністрації та міського голову Харкова Є. П. Кушнарєва, Народного депутата України, заступника голови Харківської обласної ради В. Ф. Мещерякова, депутата Харківської міськради Є. Д. Малієва.

У вересні 2009 року на будинку по вул. Демченка (тепер Дівоча), 14 було відкрито меморіальну дошку засновнику Харківського відділення «Союзу російського народу» А. С. Вязігіну. Відтоді 14 громадських організацій (зокрема, Харківська крайова організація Спілки Української Молоді) вимагали демонтаж об'єкта, що увічнив пам'ять про цього громадського діяча. Зрештою, у вересні 2010 року рішення про демонтаж дошки погодили органи місцевого самоврядування і невдовзі це рішення було виконано⁵⁹.

Було відкрито 10 меморіальних дощок на честь учасників Другої світової війни. Серед них – Маршал Радянського Союзу І. С. Конєв, Герої Радянського Союзу І. І. Бакулін, К. П. Білоконь, П. О. Покришев та П. І. Семеняко, А. В. Добродецький та Є. О. Косьмін, Р. С. Павловський, Я. Л. Райнберг, О. І. Свічкарьов, Ф. В. Тюленєв, учасник оборони Брестської фортеці Ю. М. Фомін⁶⁰, лікарка-антифашистка К. О. Іліаді.

Дві дошки було відкрито на честь «воїнів-інтернаціоналістів», загиблих в Афганістані: М. Ф. Алтуніна, Н. М. Гаврюш, Г. В. Гусєва, М. О. Єрьомєнка, Г. Є. Машкова, В. А. Мєсянінова, С. І. Новикова та І. М. Хлебнікова та

⁵⁸ Харківська влада поверне на місце дошку кардиналу Сліпому. *Історична правда* (4 лютого, 2011), <https://www.istpravda.com.ua/short/2011/02/4/21826/>. Доступ 10.01.2021.

⁵⁹ Мемориальная доска организатору «Черной сотни» в Харькове А. Вязигину демонтирована. *Status Quo* (6 октября, 2010), https://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/06.10.2010/memorialnaya_doska_organizatoru_chernoj_sotni_v_harkove_a_vyaziginu_demontirovana/. Доступ 24.01.2021.

⁶⁰ Фомин, Ю. Комиссар Фомин вернулся в Харьков. *Харьковские известия*, 28 янв., 2010.

В. О. Піддубного. Ще п'ять дощок було відкрито на честь представників різноманітних силових структур: учасника військового конфлікту в Нагорному Карабасі, національного героя Азербайджану В. В. Серьогіна, генерал-лейтенанта СБУ М. Г. Гібадулова, генерал-майора внутрішньої служби І. І. Покуса, начальника управління пожежної охорони Харківщини О. С. Сумцова, командира пожежного відділення С. П. Дерев'янка.

У 2010-х роках стрімке збільшення кількості меморіальних дощок у Харкові продовжилося. В цей час у місті з'явився 271 новий об'єкт. Зокрема, було відкрито 27 меморіальних дощок на честь науковців та інженерів. Серед них були фахівці в галузі математики (О. В. Погорелов), фізики (І. І. Залюбовський, В. М. Кошкін, С. М. Фертик), хімії (І. П. Осипов, М. О. Чернай, О. М. Шукарьов), розробки штучного інтелекту (М. Ф. Бондаренко), авіаційних технологій (В. С. Кривцов, Л. О. Малащенко, М. А. Масленников), танкобудування (В. П. Абрамов), двигунобудування (М. М. Глаголев, В. М. Зайончковський), турбінобудування (В. М. Маковський, Я. Е. Шнее), теплоенергетики (П. С. Колобков, Б. О. Левченко), металургії (С. М. Андоньев), економіки (лауреат Нобелівської премії С. А. Кузнець), філології та етнографії (І. І. Срезневський), історії та краєзнавства (П. Т. Тронько), мистецтвознавства (Є. К. Редін). Також були увічнені головний конструктор рекордно-гоночних автомобілів ХАДІ В. К. Нікітін та науковець і меценат С. І. Чернишов.

Окремо варто згадати про дошку на честь літературознавця Ю. В. Шевельова, встановлену по вул. Сумській, 17. Процес її встановлення супроводжувався гострими дискусіями. Дошку відкрили 3 вересня 2013 року (раніше первісно запланованої дати). Того ж дня органи місцевого самоврядування розпочали процедуру відкликання раніше даного дозволу на встановлення цієї дошки, однак ще до прийняття остаточного рішення з цього питання дошку збили невстановлені особи⁶¹. Противники встановлення цієї дошки апелювали до того, що в роки Другої світової війни Ю. В. Шевельов співпрацював з окупаційною владою.

Протягом 2011–2020 років найбільшу кількість меморіальних дощок, що було встановлено в Харкові, було присвячено учасникам різноманітних військових конфліктів та співробітникам силових структур. Наприклад, у 2012 році була встановлена дошка Герою Радянського Союзу М. М. Андрійку. Того ж року було відкрито нову дошку (замість втраченої старої) на честь лікарки-антифашистки К. О. Іліаді⁶².

У 2013 році з нагоди 70-річчя визволення Харкова від нацистів в усіх районах міста було відкрито 95 типових меморіальних дощок на честь Героїв Радянського

⁶¹ Силаєва, Г. Як Харків позбувся меморіальної дошки Юрію Шевельову. *BBC Україна* (25 вересня, 2013), https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/09/130925_sheveliov_kharkhiv_dt. Доступ 11.01.2020.

⁶² Детальніше див. Вовк, О. І. Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні..., с. 281–300.

Союзу та повних кавалерів ордену Слави, які тут мешкали⁶³. Щоправда, через декілька років дошки на честь Т. А. Панчешного, Г. І. Маца і М. Л. Фельзенштейна з різних причин були замінені новими (могильного типу).

Відповідно до рішення виконавчого комітету Харківської міської ради від 17 січня 2018 року було відкрито 49 дощок на честь «воїнів-інтернаціоналістів», загиблих в Афганістані⁶⁴. Низка дощок увічнила пам'ять інших військових діячів. Зокрема, 2012 року було відкрито дошки на честь В. В. Березюка – солдата, що загинув під час збройного нападу на військову частину, прокурора Харківської області І. Г. Цесаренка, начальника міліції громадської безпеки УВС Харківської обл., полковника міліції Л. Д. Чернецького. У 2013 році встановили дошки на честь генерал-майора міліції Л. І. Волощука, полковника міліції А. Є. Лукашука, пожежного-рятувальника В. С. Чмужа.

В умовах загальної кризи та розгортання збройного конфлікту з Росією взимку-навесні 2014 року меморіальні дошки Харкова стали одним з маркерів ідеологічного розколу суспільства та інструментом політичних провокацій. Прикладом може слугувати дошка на будівлі по вул. Римарській, 18, яку було відкрито 30 березня 2014 року без попереднього громадського обговорення і без узгодження з органами місцевого самоврядування. На ній було декілька сколів, що символізували сліди від куль, зображувалися дві гвоздики, георгіївські стрічки і містився текст: «Здесь 14 марта 2014 года от пуль неонацистских боевиков погибли защитники Харькова Артем Жудов 19 лет и Алексей Шаров 30 лет»⁶⁵. Через деякий час дошку було демонтовано. У березні 2016 року за цією самою адресою відкрили іншу дошку, з зображенням Малого Державного Герба України (тризуба) і текстом: «На цьому місці в ніч на 15 березня 2014 р. відбувся бій між патріотами України і проросійськими бойовиками. Харків довів, що є українським містом»⁶⁶.

Події, пов'язані з Революцією Гідності, знайшли своє відображення і в низці інших меморіальних дощок Харкова. Наприклад, у 2016 році на корпусі Харківського національного університету радіоелектроніки (просп. Науки, 14) було відкрито меморіальну дошку на честь загиблого на Майдані випускника вишу Є. М. Котляра. У 2019 році на території фізико-технічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (просп. Курчатова, 31)

⁶³ Див. Вовк, О. І. зі співавтор. *Скрижали історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 356–362.

⁶⁴ Бондаренко, Г. А., Вовк, О. І., Козіна, А. А., Коршунов, В. Г., Кушнарков, С. С., Олефір, М. О., Пичугін, М. Ф., Проценко, М. В., Росоха, В. О., Солдатенко, В. І., Янкул, О. М. *Скрижали історії Харкова*. Т. 2. Харків, 2020, с. 338–340.

⁶⁵ Харьковский антимайдан открыл мемориальную доску на Рымарской. *Агентство телевидения новости* (30 марта, 2014), <https://atn.ua/obshchestvo/harkovskiy-antimaydan-otkryl-memorialnuyu-dosku-na-rymarskoy>. Доступ 10.01.2021.

⁶⁶ На Рымарской установили памятный знак в честь украинских патриотов. *Vgorode* (22 марта, 2016), <https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/289729-na-rymarskoi-ustanovyly-pamiatnyi-znak-v-chest-ukraynskykh-patryotov>. Доступ 10.01.2021.

відкрили меморіальну дошку на честь фізика І. О. Толмачова, що загинув під час теракту біля харківського Палацу спорту 2015 року. У 2018 році було відкрито дошку на честь випускників харківської школи № 11 (вул. Василя Мельникова, 7) – військовослужбовця, Героя України В. О. Мельникова, який загинув у 2002 році, рятуючи життя курсанта, і Д. А. Дідика, який загинув 2015 року під час теракту. У 2020 році було відкрито дошку на честь Героя Радянського Союзу Ф. П. Пуртова⁶⁷.

Ведення військових дій на Сході України також відбилося в меморіальному просторі Харкова. Протягом останніх 5 років у місті з'явилося 12 дощок на честь загиблих учасників АТО–ООС. Зокрема, 2016 року було увічнено пам'ять Героя України, генерал-майора І. Ф. Момота і А. В. Попеля; у 2017 році – В. Є. Блінова, П. Г. Лавріненка, Ю. Ю. Литвиненка, С. М. Лобова, Р. В. Плохоська; у 2018 році – О. О. Затилюка; у 2019 році – В. В. Гусакова, А. О. Сілка, В. В. Усенка; у 2020 році – Я. М. Бобкової (Червоної)⁶⁸.

Утім, в цей час у Харкові продовжили з'являтися і меморіальні дошки на честь учасників бойових дій і військових діячів, не пов'язаних з проведенням бойових операцій на Сході України. Наприклад, 2014 року було відкрито меморіальну дошку на честь головнокомандувача ракетними військами В. Ф. Толубка, в 2016 році – на честь ліквідаторів аварії на ЧАЕС В. Савенкова й Г. Попова. У 2017 році було відкрито дошки на честь космонавта В. В. Васютіна і начальника Управління МВС в Харківській області, генерал-лейтенанта В. М. Музики, а 2018 року – у пам'ять про генерал-полковника, колишнього голову Служби безпеки України В. В. Малікова⁶⁹.

Деякі з цих об'єктів стали причинами локальних конфліктів. Наприклад, 2019 року за адресою вул. Свободи, 9 було відкрито дошку на честь Почесного громадянина міста Харкова, генерал-майора СБУ, Народного депутата України Ю. М. Шрамка. Через кілька днів її зняли представники «Національних дружин»⁷⁰.

Серед інших громадських діячів, на честь яких у 2010-х роках було відкрито меморіальні дошки, були як місцеві активісти (учасник пошукового руху В. А. Супонін, голова виконавчого комітету Харківської міської ради депутатів трудящих Ю. А. Гуровой, так і діячі всеукраїнського та міжнародного масштабу (дисидент, генерал П. Г. Григоренко, а також польський державний і військовий діяч, перший голова Другої Речі Посполитої Юзеф Пілсудський).

Одночасно у зв'язку з реалізацією положень Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», прийнятого 2015 року,

⁶⁷ Бондаренко, Г. А. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 2. Харків, 2020.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Меморіальну дошку генерал-майору КДБ Юрію Шрамку зняли з фасаду будинку. *UA: Харків* (5 листопада, 2019), <https://kh.suspilne.media/news/45743>. Доступ 15.01.2021.

низку меморіальних дощок було знято (на честь Л. Б. Красіна, В. І. Межлаука та ін.). Також, як і в минулі роки, певну кількість пам'ятних таблиць зірвали або пошкодили вандалі (дощки на честь П. Г. Тичини, М. В. Кульчицького, В. Ф. Мещерякова тощо), зняли під час реконструкції будівель і не повернули на попереднє місце (серед них – дошки, присвячені В. П. Воробйову, Л. Т. Малій, О. В. Палладіну на фасаді Харківського національного медичного університету тощо)⁷¹.

У Харкові в цей час продовжували встановлювати пам'ятні знаки на честь промисловців, освітян, митців та представників інших галузей діяльності. Зокрема, було відкрито 11 дощок керівникам і співробітникам промислових підприємств Харківщини – директору ХТЗ В. В. Бібліку, генеральному директору ВАТ «Турбоатом» А. О. Бугайцю (2 дошки), першому начальнику Харківського метрополітену М. Я. Безсонову⁷², генеральному директору заводу «Світло шахтаря» Г. В. Висоцькому, директору Харківського заводу транспортного машинобудування імені В. О. Малишева О. В. Соїчу, директору КП «Харківкомуніствод» і КП «Харківводоканал» І. В. Коріньку, генеральному конструктору Харківського конструкторського бюро з двигунобудування М. К. Рязанцеву, керівнику обласних будівельних підприємств С. М. Соколовському. Ще одна дошка, яку було відкрито 2011 року на території ДНПП «Комунар» (вул. Рудика, 13), увічнила пам'ять про візит на підприємство легендарного конструктора ракетно-космічної техніки С. П. Корольова, з яким завод потім підтримував тісні ділові стосунки.

Було відкрито 6 дощок на честь діячів освіти – від XVIII століття й до сьогодення. Наприклад, 2019 року у дворі будинку по вул. Римарській, 4 було відкрито меморіальну дошку, яка засвідчила: «Тут зупинявся Г. Сковорода. Його мрії про відкриття на Слобожанщині університету були втілені друзями та учнями філософа В. Каразіним та Є. Урюпіним». Дошка на будівлі Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, відкрита 2012 року, увічнила пам'ять про бібліотекознавця, доктора педагогічних наук Л. Б. Хавкіну. На головному корпусі Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (вул. Алчевських, 29) у 2013 році було відкрито дошку на честь перших міністрів народної освіти України Г. Ф. Гринька, В. П. Затонського, О. Я. Шумського та М. О. Скрипника⁷³. Також було відкрито дошки на честь ректора Харківського інституту фізкультури С. М. Філя, педагога, режисера дитячих театрів П. Л. Слоніма, вчителя, засновника фізико-математичного ліцею № 27 А. В. Століна.

11 дощок було присвячено медичним працівникам. Серед них – педіатри Ю. В. Белоусов і К. К. Макаренко, судовий медик М. С. Бокаріус, хірурги Ю. Ю. Вороний, А. Г. Подрез та академік О. О. Шалімов, ортопед-травматолог О. О. Корж, кардіолог, академік Л. Т. Малая, фахівець в галузі щелепно-лицьово-

⁷¹ Буряковская, Т. Встречался ли Юлиус Фучик с харьковскими журналистами в ночном клубе? *Время*, 30 марта, 2007.

⁷² К 40-летию подземки. *Харьковские известия*, 15 авг., 2015.

⁷³ В Харькове увековечат память ряда известных земляков. *Время*, 14 нояб., 2013.

вої хірургії М. Б. Фабрикант, а також головний лікар Харківської міської лікарні № 20, ліквідатор аварії на ЧАЕС М. Г. Фоміна⁷⁴ та лікар і меценат В. А. Франковський.

Здобули поширення меморіальні дошки на честь діячів мистецтва (їх нараховано 27 одиниць). Зокрема, були увічнінені актори й режисери В. А. Афанасьєв, О. С. Барсегян, Л. М. Гурченко, А. В. Ефрос і В. Ф. Харитонova; композитори і музиканти В. С. Бібик, В. А. Комаренко, В. В. Крайнев і Г. В. Мовсєсян; художники Є. Н. Левін, П. Д. Мартинович, Г. І. Семирадський⁷⁵ та скульптор М. Ф. Овсянкін; літератори В. О. Мисик, Г. М. Поженя, В. Є. Свідзинський, І. Я. Франко, а також письменники-харків'яни – лауреати Національної премії України імені Т. Г. Шевченка (К. О. Гордієнко, С. Є. Сапеляк та Ю. В. Шевельов), журналісти Є. І. Каулько та С. О. Коротков⁷⁶; фотографи і піонери кінематографії О. М. Іваницький, О. М. Мішон, Й. А. Тимченко, А. К. Федецький та Д. І. Харитонов.

Шість меморіальних дошок було встановлено на честь архітекторів, зокрема О. М. Гінзбурга, В. А. Естровича, С. М. Петрова, В. О. Реусова, С. П. Тимошенка, Ю. С. Цауне⁷⁷.

Вперше почали відкривати меморіальні дошки на честь спортсменів. Наприклад, у 2016 році по вул. Державинській, 2-б було встановлено дошку заслуженому тренеру України з греко-римської боротьби, почесному майстрові спорту СРСР В. М. Жменьку, в 2018 році – голові Харківського обласного спорткомітету В. М. Зубу і дворазовому Олімпійському чемпіону з волейболу Ю. М. Пояркову, а в 2019 році – дворазовій Олімпійській чемпіонці зі спортивної гімнастики М. К. Гороховській⁷⁸.

Також у 2016 році було увічнено релігійного діяча – митрополита Харківського і Богодухівського, який керував Харківською єпархією УПЦ, – Никодима (Руснака). Дошку на його честь було відкрито на території Свято-Покровського чоловічого монастиря по вул. Університетській, 8.

Точне датування ще 57 харківських меморіальних дошок встановити не вийшло.

Можна простежити кілька характерних рис, які були притаманні меморіальним дошкам, встановленим протягом 2000–2010-х років. Насамперед варто сказати про те, що в цей час ще більш яскраво проявилися тенденції, типові для 1990-х років, про що йшлося вище. Крім того, варто зазначити, що ці знаки комеморації, які до початку XXI століття переважно сприймали як нейтральні, надалі стали одним з маркерів ідеологічної поляризації суспільства. Процеси

⁷⁴ Бондаренко, Г. А. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 2. Харків, 2020, с. 324–325.

⁷⁵ Боброва, М. І. зі співавт. *Харківський університет в образотворчому мистецтві ...*, с. 83.

⁷⁶ Чепижный, С. Харьковчане почтили память музыковеда и журналиста. *Время*, 8 апр., 2014.

⁷⁷ Ковальская, Е. На Сумской увековечили память латвийскому зодчему. *Вечерний Харьков*, 21 марта, 2015.

⁷⁸ Великой землячке посвящается. *Харьковские известия*, 14 дек., 2010.

встановлення та зняття деяких з них спричинили значний суспільний резонанс, що, зрештою, поглиблювало протистояння між контрверсійно налаштованими групами населення.

Переважна більшість дошок, в усі часи встановлених у Харкові, мала тексти, написані українською мовою; на другому місці за поширенням була російська мова. Наприклад, для об'єктів, відкритих до 2000-х років, це співвідношення становило близько 3:1 (зокрема, російською мовою був поданий переважно текст на дошках, встановлених на честь організаторів виробництва, розробників наукомістких технологій, а також учасників Другої світової війни). У XXI столітті тенденція в цілому збереглася, проте в низці випадків на дошках почав з'являтися паралельно текст мовами інших народів світу (іврит, латиська, литовська, польська мова тощо).

На деяких встановлених наприкінці XX – на початку XXI століття меморіальних дошках було вказано ініціаторів та замовників їх встановлення (Фонд Музею К. Шульженко, Харківський музей Голокосту, ХОК «Дробицький Яр» тощо). Тобто дошки почали додатково виконувати функцію інструмента самопрезентації цих та інших організацій у міському просторі. В окремих випадках як аналогічний інструмент до певної міри почало виступати і візуальне оформлення меморіальних дошок. Наприклад, на дошці в пам'ять про К. О. Іліади, відкритій за безпосередньої участі грецької національної громади в Харкові, зображено меандр, а шрифт в інформаційному написі стилізований під еллінський. Отже, засобами візуальної виразності підкреслюється саме етнічне походження цієї жінки, а не те, що вона була лікарем за професією й учасницею Руху Опору (що, правда, це все описано у присвятному написі).

Привертає увагу, що на межі XX–XXI століть у Харкові увічнювалася пам'ять як про події та постаті давно минулих часів (XVIII–XIX століття), так і про процеси, що відбувалися в недавньому минулому. Причому часовий лаг між тим, коли відбулася подія і тим, коли вона була увічнена в меморіальній дошці, помітно скоротився. Наприклад, для Другої світової війни у середині XX століття ця різниця становила приблизно 20 років, для війни в Афганістані наприкінці XX століття – близько 15 років. Для актуальних політичних подій, що відбувалися в Україні після 2013–2014 років, він становив максимум 2 роки.

Розширилося розуміння того, хто гідний бути увічненим встановленням меморіальної дошки. Зокрема, в наш час вперше відповідні об'єкти було встановлено на честь релігійних діячів, спортсменів, фотографів та кінооператорів, архітекторів. Привертає увагу також і те, що на початку XXI століття в меморіальних дошках почали увічнювати не лише діячів світового та загальнодержавного значення (Нобелівських лауреатів, керівників держави тощо), а й діячів місцевого масштабу (депутатів міської ради, керівників місцевих підприємств та організацій і рядових співробітників).

Цікаво, що в окремих випадках у тексті дошок, крім традиційних даних (ім'я увічненої особи, дати її життя і професійні заслуги) зазначалися й особисті ха-

рактеристики. Наприклад, артист О. І. Сердюк був названий «людиною великої душі», а ректор ХАІ М. А. Масленников – «людиною кришталевої чесності».

Загалом, якщо судити за кількісним співвідношенням встановлених у Харкові меморіальних дощок, то можна стверджувати, що Харків пережив чимало трагічних та героїчних подій у роки Другої світової війни (127 дощок), він є вагомим центром розвитку науки (97) та культури (87), хоча й інші галузі виробничої та невиробничої сфери активно в ньому розвиваються і посідають гідне місце. Отже, можна зробити висновок і про «пантеон» харківських героїв.

При цьому дошки на честь жінок у кількісному відношенні значно програють «чоловічим»: у загальному масиві їхня кількість нині не перевищує 3 %. Щоправда, з кожним десятиліттям відбувається їхній приріст (наприклад, у 1990-х роках було відкрито 4 такі дошки, у 2000-х роках – 5, у 2010-х роках – 7), однак темпи цього зростання, звичайно, незіставлювані з загальною швидкістю відкриття цих знаків комеморації в цілому.

Переважає більшість харківських меморіальних дощок вирізняється високим рівнем атрактивності. Зокрема, лише 32 з них є «текстовими» (трохи більше 6 % від загального масиву). В оформленні дощок використано різні засоби художньої виразності залежно від того, на чію честь вони були встановлені. Наприклад, на дошках у пам'ять про лікарів є емблема медицини (змія з чашею). Крім того, на них іноді відтворюються графічні символи, безпосередньо пов'язані зі спеціалізацією фахівця – наприклад, на дошці кардіологу, академіку Л. Т. Малій можна побачити кардіограму.

В окремих випадках за допомогою візуального ряду автори прагнули доповнити біографічну інформацію про увічнену особу. Наприклад, на меморіальній дошці керівнику харківських підприємств водопостачання та водовідведення І. В. Корінку можна побачити зображення четвертого енергоблока Чорнобильської АЕС та головної насосної станції Диканівських очисних споруд (м. Харків). Отже, за допомогою невербальних символів повідомляється, що І. В. Корінко брав участь у ліквідації техногенних катастроф на цих об'єктах виробничої інфраструктури.

Подіуми на меморіальних дошках можна знайти орнаменти та інші символи, що позначають національну належність увічненої особи (наприклад, уже згаданий вище меандр на дошці К. О. Іліаді). Найбільш поширені українські орнаменти, які використовують як елемент оформлення самої дошки або як деталь одягу (вишита сорочка) на портреті увічненої особи. Вони передусім трапляються на об'єктах, що увічнюють пам'ять про тих, хто безпосередньо займався вивчав і популяризував українську історію та культуру (художник М. С. Самокиш, 1962 рік; артист І. О. Мар'яненко, 1969 рік; композитор П. Д. Гайдамака, 1980-ті роки (?); музикант і письменник Г. М. Хоткевич, 1991 рік; історик Д. І. Яворницький, 2005 рік; письменник і громадський діяч І. Я. Франко, 2011 рік тощо), рідше – політичних діячів (В. М. Чорновіл, 2002 рік).

З топографічного погляду особові меморіальні дошки в Харкові представлені нерівномірно. В деяких районах (історичних, а не адміністративних) немає жодного такого знаку комеморації – передусім це місцевості з переважно однопверховою приватною забудовою (Тюринка, Журавлівка, Немишля тощо).

Переважну більшість меморіальних дощок сконцентровано в центрі міста, а в «спальних районах» вони поодинокі. З одного боку, це визначається специфікою розвитку інфраструктури великих міст, де розташована більшість адміністративних будівель, закладів науки, освіти, культури, а також престижна житлова забудова сконцентрована саме в центрі. З другого боку, як показує практика, замовники меморіальних дощок у тих випадках, коли є можливість вибору місця її встановлення (наприклад, у центрі міста, де людина працювала, або у спальному районі, де вона мешкала), частіше обирають саме центральні локації. При цьому замовники враховують комплекс чинників: від стратегії «охоплення аудиторії» (у центрі міста дошку побачить значно більше місцевих мешканців та приїжджих людей, ніж на околиці) до естетичних (на панельній п'ятиповерхівці ошатна меморіальна дошка виглядатиме не так виграшно, як на старовинній будівлі в середмісті) та суто практичних міркувань (у віддаленому районі збереженість дошки, а надто такої, що виконана з цінного металу, забезпечити складніше, ніж у центрі).

У «спальних районах» Харкова (Салтівка, Холодна Гора, Нові Будинки, ХТЗ, Павлове Поле, Олексіївка тощо) в основному представлено меморіальні дошки на честь місцевих мешканців, які брали участь у Другій світовій війні або загинули під час інших військових конфліктів – зокрема у війні в Афганістані або в ході АТО–ООС на Сході України. Звичайно, подекуди трапляються й інші випадки: як, наприклад, дошка актрисі В. Ф. Харитоновій на будинку по вул. Волонтерській, 56 (Холодна Гора), де вона мешкала, але вони виглядають радше винятком з правил.

Водночас у цих же більш або менш віддалених районах меморіальні дошки встановлюються на території розташованих тут підприємств, наукових інститутів, лікарень, спортивних установ та інших закладів виробничої і невиробничої сфери. І до певної міри саме вони визначають мікрорівневу специфіку «пантеонів» місцевих героїв. Що стосується центральної частини Харкова, топографічна поширеність особових меморіальних дощок тут більшою мірою підпорядкована логіці історичного розвитку міста. Зокрема, у найстарішій частині міста (вулиці Університетська, Римарська тощо) встановлено дошки на честь діячів кінця XVIII – початку XIX століть (Г. С. Сковороди, В. Н. Каразіна, Є. Є. Урюпіна тощо). Цей же район, а також початкова частина вулиць Сумської і Пушкінської, Полтавського Шляху і прилеглі до них вулиці, забудова яких продовжувалася у XIX – на початку XX століть, більшою мірою стали місцем увічнення діячів відповідного періоду. Переважно це були представники університетської науки, освіти, культури, громадські діячі (серед них – хірург А. Г. Подрез, мовознавець О. О. Потебня, співак Ф. І. Шаляпін, кінопідприємець Д. І. Харитонов, фотограф О. М. Іваницький, піонер повітроплавання Л. М. Мацієвич тощо). При цьому «місцями пам'яті» тут виступа-

ють не лише будівлі, де ці та інші діячі жили, навчалися або працювали, а й заклади, які вони відвідували епізодично (наприклад, з гастролями).

Розвиток Харкова протягом першої половини ХХ століття, який особливо активно продовжився в північному напрямку (дальня частина вулиць Сумської і Пушкінської, майдан Свободи і район за Держпромом тощо) визначив список тих осіб, життя яких було пов'язане з цими районами й імена яких пізніше були тут увічнінені. Серед них були радянські політичні, партійні та військові керівники (В. К. Блюхер та ін.), але більшою мірою – інженерно-технічні працівники (М. І. Кошкін, К. Ф. Челпан та ін.), представники творчої інтелігенції (Остап Вишня і Василь Чечвянський, мешканці будинку «Слово» та ін.). У другій половині ХХ і на початку ХХІ століть у цих же районах продовжували жити і працювати (що й відбилося у спектрі встановлених тут меморіальних дощок) як знаміт діячі літератури, культури і мистецтва – С. Ф. Беседін, М. В. Кармінський, А. М. Константинопольський, Б. О. Чичибабін та ін., так і науковці – І. М. Буланкін, Б. І. Веркін, І. Є. Островський, О. В. Погорелов тощо.

Також варто зауважити, що розміщені в центрі Харкова громадські заклади (передусім освітні й наукові установи, дещо меншою мірою заклади культури), так само як й організації, розташовані «на периферії» міста, виступають відчутними «центрами тяжіння», на території яких сконцентровано значну кількість меморіальних дощок. При цьому велику частину з них було встановлено у перші два десятиліття ХХІ століття. Можна припустити, що ця тенденція є одним з виявів характерної для більшості міст сучасної України боротьби за символічний капітал.

ОЛЕГ ЖУРБА

КОНСТРУЮВАННЯ МІСЬКОГО ПАНТЕОНУ В ПІЗНЬОРАДЯНСЬКИХ ПУТІВНИКАХ ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

Виникнення запиту на саморепрезентацію міського соціуму як самоцінного суб'єкта громадського життя, як правило, відбувається значно пізніше надання місту правового статусу та визначення його місця в адміністративно-територіальних структурах та ієрархіях. Це дещо нагадує процес становлення особистісного самоусвідомлення, яке завершується в доволі зрілому віці й означає підготовленість людини до саморефлексії і відповідальності перед собою та оточенням. Якщо на персональному рівні це найяскравіше виявляється в писанні щоденників, у сповідальному листуванні та автобіографізації художньої творчості⁷⁹, то на рівні «дорослішання» громади – у формуванні міської історії, турботі про «наші» міфи та «наших» героїв, про специфічні місця пам'яті, виникненні та виявленні почуття регіонального патріотизму, в усвідомленій конкуренції з іншими. У концентрованому вигляді всі ці параметри виявляються

⁷⁹ Зорин, А. Л. *Появление героя: из истории русской эмоциональной культуры конца XVIII – начала XIX века*. Москва, 2016, 568 с.

в такому специфічному виді літератури, як міський путівник, що покликаний репрезентувати місто як у навколишньому світі, так і перед самим собою. Безумовно, для появи цього способу самоосмислення недостатньо мати лише довгу історію (путівники по Києву, зрештою, з'явилися майже тоді, коли й харківські чи одеські). Для цього необхідно формування низки обставин, властивих модерному соціуму з певним рівнем розвитку комунікацій, грамотності населення, його достатньо високою не лише виробничою, але й пізнавальною мобільністю, становленням туристичної інфраструктури, поширенням у стандартах міського життя екскурсійного мандрування як їх невід'ємної складової⁸⁰.

Саме тому, що уважний погляд на путівники відкриває нові можливості в постановці й дослідженні багатьох питань на міждисциплінарних перехрестях сучасної гуманітаристики, останнім часом накопичився вже доволі значний масив літератури, де вони ставали предметом спеціального розгляду⁸¹. Досліджувався процес виникнення і трансформації путівників в європейській і вітчизняній культурі, класифікація, функції і призначення такого роду літератури, її інформаційний потенціал у вивченні регіонів, історії туризму, міської історії⁸². Путівники вже були в центрі уваги авторів історико-бібліографічних, краєзнавчих, джерелознавчих досліджень⁸³. Вони ставали навіть предметом дисертаційних праць⁸⁴.

⁸⁰ Архіпова, Т. А. «Листівки мандрівника останнього року XIX ст.», *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*, під ред. О. Журби. Дніпропетровськ, вип. 3, 2009, с. 562–586.

⁸¹ Шенк, Ф. Б. «Репрезентации пространства и ментальные карты», Шенк, Ф. Б. *Поезд в современность. Мобильность и социальное пространство России в век железных дорог*. Москва, 2016, с. 183–231.

⁸² Руцинская, И. И. «Путеводитель как инструмент конструирования региональных достопримечательностей (вторая половина XIX – начало XX в.)», *Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*, № 1, 2011, с. 74–93; № 2, 53–64; Розанова, Ю. Н. «Путеводитель как жанр туристического дискурса: диахронический аспект», *Историческая и социально-образовательная мысль*, № 5, 2014, с. 281–285; Савчук, Н. «Спеціалізовані видання у путівниковому дискурсі Києва кінця XIX – початку ХХ ст.», *Краєзнавство*, № 3–4, 2017, с. 83–92. Діса, К. Л. «Образ современного міста в путівниках по Киеву меж XIX – XX ст.», *Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX ст.* Київ, 2016, с. 82–95; Діса, К. Л. «Путівник як дзеркало смаку: естетичні судження на сторінках київських путівників зламу XIX – XX ст.», *Наукові записки НАУКМА*, т. 197, 2017, с. 47–59.

⁸³ Иерусалимская, М. Ю. «Путеводители и справочные издания середины XIX – начала XX вв. как источник по истории культуры Верхнего Поволжья», *Современные проблемы сервиса и туризма*, № 2, 2011, с. 9–14; Мовна, М. «Путівники Львова міжвоєнного періоду (1919–1939): сучасна історична візія», *Народознавчі зошити*, № 1, 2011, с. 155–167; Мовна, М. «Путівниковий дискурс Львова епохи Габсбургів (1772–1918)», *Народознавчі зошити*, № 1, 2012, с. 70–81; Мовна, М. «Сучасні путівники Львовом: типологія і зміст», *Народознавчі зошити*, № 1, 2013, с. 133–141; Мовна, М. *Путівники Львовом (друга половина XIX – початок ХХІ ст.): історико-бібліографічне дослідження*. Львів, 2013. 604 с.; Тарасенко, А. И. «Источниковедческое изучение и классификация путеводителей», *Архивознаство, археография, джерелознавство*, вип. 5. 2002, с. 260–271.

⁸⁴ Крапліна, Л. О. *Еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина XIX – початок ХХІ ст.)*: автореф. дис. канд. культурології. Київ, 2010, 19 с.;